

SEMANTICĂ ȘI SISTEM LINGVISTIC GESTUAL

Conf. Univ. Dr. Magdalena Dumitrana

În anul 1880 (6-11 septembrie), a avut loc al doilea Congres Internațional privind Educația Persoanelor Surde, manifestare la care nu a participat nici o persoană surdă. La încheierea lucrărilor a fost adoptată o declarație care a stipulat faptul că educația orală (numai pe baza limbajului verbal) este mult mai bună decât educația realizată prin intermediul limbajului gestual (manual). În consecință, a fost adoptată o hotărâre care interzicea limbajul semnelor.

Probabil că acest congres este unicul din istoria științei educaționale care a avut consecințe extraordinar de importante în sistemul de instruire pentru copiii surzi; din nefericire, aceste consecințe au fost profund negative. Singurele țări care s-au opus au fost Statele Unite și Marea Britanie, în care dezvoltarea ulterioară a educației speciale a luat o altă direcție.

Au fost formulate opt principii care au fost considerate obligatorii. Afirmându-se superioritatea incontestabilă a limbajului oral (adică superioritatea articulației sonore față de semnele gestuale) se consideră că singura formă posibilă de integrare a persoanelor surde în societate este ca acestea să fie educate și instruite numai prin intermediul limbajului oral. Se respinge utilizarea simultană a limbajului oral și a celui gestual, considerându-se că această metodă are efecte negative asupra înțelegerii vizuale a vorbirii (labiolectura/citirea de pe buze). Singura metodă acceptată este cea pur orală.

Întreaga Europă a urmat aceste recomandări. Știința care se ocupă cu psihopedagogia persoanelor care nu aud a produs o serie de studii care demonstau inadecvarea socială a surzilor și caracteristicile lor intelectuale mult sub cele normale. Întreaga psihologie a persoanei surde este formulată în termeni de negație și deficiențe. Într-o concepție rigidă, pur mecanicistă, răspunzător este făcut limbajul mimico-gestual. Mai mult, acesta este considerat ca o formă profund primitivă de comunicare și i se neagă orice similitudine cu un sistem lingvistic.

Limbajul mimico-gestual a supraviețuit „ilegal“ în comunitățile de surzi, iar din punct de vedere oficial, ancora de salvare a fost colegiul Gallaudet (astăzi, una dintre cele mai moderne universități din lume).

Pe de altă parte, deși cu mult mai târziu, lumea științifică a început să reacționeze; cercetările în lingvistica neurologică, în domeniul semioticii și al comunicației, precum și eforturile asociațiilor pentru surzi au repus problema limbajului mimico-gestual ca sistem lingvistic bine constituit.

Deși prejudecata superiorității limbajului verbal față de cel gestual predomină fără îndoială, iar educația copiilor surzi se bazează pe această lipsă de înțelegere, se constată o pierdere masivă de teren în favoarea acceptării limbajului mimico-gestual ca limbă „maternă“ a persoanei cu deficit auditiv.

Îată expunerea câtorva similitudini ce pot fi considerate argumente sprijinind această tendință.

SEMIOTICA – ELEMENTE GENERALE

Disciplina semioticii, ca una dintre cele mai moderne științe, își are începutul într-un timp relativ îndepărtat ce marchează apariția culturii și civilizației europene. Rădăcinile ei, venite din sectoare diferite ale gândirii umane, s-au întrepătruns și s-au confundat de multe ori. Unul dintre aceste sectoare este cel al filozofiei – mai precis, este vorba de participarea filozofului și logicianului la preocupările privind limbajul.

Civilizația europeană, spune Sergiu Al. George (1, p.7), prin sistemul lui Aristotel, a descoperit mai întâi logica, apoi, dependentă fiind de aceasta, a descoperit lingvistica și, în cele din urmă, semio-logia. Deși parte din ideile lui Aristotel sunt găsite la presocratici, la sofisti și la Platon, Stagiritul este cel care dă prima sistematizare a concepției despre limbă, ca repertoriu de elemente reflectând o altă realitate (6, p.48).

Conceptul de semn și problemele semiotice încep să cunoască o dezvoltare tot mai importantă la neoplatonicieni și metafizica creștină a sfârșitului antichității (Augustin). Străbătând filiera scolastică medievală și a filozofiei secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea (Locke, Leibniz, Berkeley), contribuțiile semiotice devin tot mai numeroase, mai structurate.

Influența hotărâtoare în acest domeniu a avut-o spre sfârșitul sec. al XIX-lea, matematicianul și filozoful american Charles Sanders Peirce, care este considerat ca principalul fondator al semioticii moderne (9, p.57).

Aproape în același timp, la începutul sec. XX, are loc, prin F. de Saussure, renașterea lingvisticii și orientarea către o nouă semantică. Lingvistul elvețian prezice viitoarea semiologie, ce va fi „știința care studiază viața semnelor în cadrul vieții sociale“. Tot el stabilește clar, raporturile dintre lingvistica generală și semiologie: „Lingvistica generală este numai o parte a acestei științe generale, legile pe care semiologia le va descoperi vor fi aplicabile și lingvisticii, iar aceasta din urmă va deveni pe această cale un domeniu riguros delimitat în ansamblul raporturilor interumane.“ Totuși, accentuează el, „limba este modelul general al întregii semiologii“ (3, p.71-72).

Făcând din nou referință la afirmația lui Sergiu Al. George, așa cum s-a menționat, el observă că gândirea europeană, descoperind succesiv și dependent întâi logica, apoi lingvistica, și, în cele din urmă, semiologia, a străbătut, de fapt, drumul de la disciplina particulară spre cea generală: categoriile logicii au slujit drept instrument pentru cunoașterea formei limbii, iar lingvistica este punctul de plecare pentru înțelegerea semiologiei. Acestui drum, el i-l opune pe cel străbătut de gândirea indiană, a cărei direcție este inversă: punctul de plecare este semiologia, care explică lingvistica, iar aceasta din urmă este utilă analizei logice.

Gramatica lui Panini, elaborată aproximativ în sec. V-VI î.e.n., este primul sistem construit axiomatic, formalizat aproape matematic, al gândirii indiene și este, după aprecierile lui A. Macdonell și L. Bloomfield, „cea mai scurtă și mai completă gramatică din lume“, „singura descriere completă a unei limbi“. Tratatul lui Panini are mai mult decât o valoare istorică. Cunoașterea lui în Europa a contribuit la apariția lingvisticii ca știință și a semanticii lingvistice. Atât L. Bloomfield, cât și F. de Saussure au avut acces direct la opera lui Panini, fiind buni cunosători ai limbii sanscrite. În plus, sistemul maestrului indian a putut fi prezentat coerent, în termenii lingvisticii contemporane, ceea ce demonstrează din nou caracterul de excepție al textului vechi de două milenii și jumătate (1, p.11-25).

Cea mai concisă definiție a domeniului în discuție este aceea de știință a semnelor. Literatura engleză o studiază sub numele de „semiotică“, cea franceză utilizează termenul de „semiologie“. Ambii termeni sunt utilizați în egală măsură în literatura de specialitate (11, p.138).

O definiție mai largă a semioticii îi atribuie acesteia studiul semnelor, codurilor și culturii, stabilirea trăsăturilor esențiale ale semnelor și modurilor în care acestea funcționează în viața socială (10, p.214).

Nefiind îndoeli asupra faptului că semnul este semn doar în context social, părerile se divid în ceea ce privește investiția ideologică a semnelor. Unii autori consideră că semiologia concepe relațiile sociale ca relații semnice, pe care le prezintă sub o formă dezideologizată (11, p.139), în timp ce alții consideră că sensul semnelor este inseparabil de cel ideologic (10, p.217; 13, p.178).

„Atomul“ domeniului de studiu al semioticii este semnul; el are o formă fizică, se referă la o altă realitate decât la el însuși, iar calitatea de semn îi este recunoscută prin acord social.

Pentru Peirce, semnul are trei aspecte: semnul însuși, semnul în relație cu obiectul și semnul în relație cu interpretantul lui. Interpretantul este ceea ce semnul creează în interpretul său, determinându-i un sentiment, o acțiune sau un semn. Interpretabilitatea presupune cel puțin încă un semn față de cel dat; iar cel de-al doilea este interpretabil numai dacă se presupune existența unui alt semn. Așadar, un semn nu poate exista singur, fără legătură cu alte semne (9, p.601-603).

Pentru Saussure, semnul are două aspecte: semnificantul și semnificatul. Între cele două există o interacțiune constantă, dinamică. Semnificantul este latura perceptivă a semnului. Forma lui fizică, așa cum îl percepem prin simțurile noastre – sunetul unui cuvânt, imaginea dintr-o fotografie. Semnificatul este conceptul mental al utilizatorului despre lucrul la care se referă semnul, sensul acestuia. Relațiile dintre semnificant și semnificat pot fi de două feluri: arbitrar, unde nu există o relație necesară între semnificant și semnificat, fiind vorba aici de o convenție, și iconice, în care forma semnificantului este influențată de natura semnificatului (10, p.218; 14, p.12).

Și pentru Saussure, ca și pentru Peirce, semnul nu trebuie considerat singur; el poate fi înțeles numai în relație cu alte semne. Aceste semne trebuie să aparțină aceluiași sistem.

Este momentul de a introduce aici un alt concept semiotic, și anume codul. El este un sistem de semne

guvernat de reguli acceptate implicit sau explicit, de către membrii culturii respective (10, p.36).

Există diferite propuneri de clasificare a codurilor. Iată câteva dintre cele mai simple și mai uzuale: coduri directe (limbajul oral) și indirecte sau de substituție (limbajul scris); coduri cu semne motivate (pictografia) și coduri cu semne arbitrare (limbajul sonor, alfabetul); coduri auditive (limbajul oral, sunetele instrumentelor înlănțuite) și sisteme de semne vizuale (gesturi, scriere, cod rutier).

Oricare ar fi apartenența la o clasificare sau alta a codurilor, este cert că nu analiza semnului, ci aceea a codului, adică a semnului printre semne, constituie obiectul semiologiei.

COMUNICAREA – ELEMENTE PRIMARE

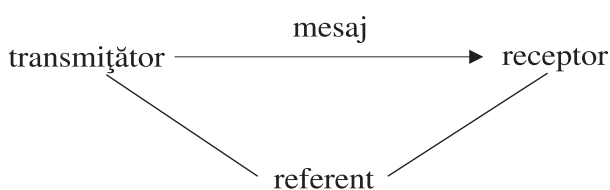
Deși există unanimitate în afirmarea legăturii strânse dintre lingvistică și semiologie, deși mulți lingviști o consideră pe aceasta din urmă ca un descendent autonom al semanticii lingvistice, a devenit tot mai clar că modelul limbajului nu poate fi aplicat automat tuturor sistemelor de semne (11, p.146). Evoluția următoare a cunoașterii argumentează necesitatea unui concept integrator mai larg, care este comunicarea.

O definiție a dicționarului ar fi următoarea: comunicarea este „o negociere și schimb de semnificație, în care mesajele, semenii aparținând culturilor și realitatea interacționează astfel încât să producă semnificații, ori să le înțeleagă“ (10, p.42).

Pentru ca semnificația să apară într-o comunicare, este nevoie de trei grupuri principale de elemente:

- textul, semnele și codurile sale;
- oamenii care „citesc“ textul, experiența socio-culturală în care s-au format, atât ei, cât și semnele/codurile pe care le folosesc;
- conștientizarea „realității externe“ la care se referă atât oamenii, cât și textele (realitatea externă este acel lucru la care se referă textul și care este altceva decât textul în sine).

Teoria comunicației utilizează câteva scheme ce sprijină înțelegerea fenomenului comunicării. Una dintre formulele cele mai simple este următoarea, aplicabilă într-o situație de comunicare directă:



Lărgind explicația acestei scheme, vom spune: transmițătorul trimite un mesaj receptorului, care îl primește; pentru a se realiza transmiterea și primirea conștientă a mesajului, este necesar ca transmițătorul, care în cazul nostru este și autorul mesajului, să-l codifice pe acesta, alcătuiind un text. Cel ce primește textul, adică cititorul, îl decodifică, utilizând același cod ca și autorul, și înțelege mesajul.

Așadar, pentru ca textul să aibă aceeași semnificație pentru autor ca și pentru cititor, este necesar ca ambii să posede coduri similare, generate de experiențe culturale similare (același referent). În situația în care cei doi posedă coduri diferite, are loc o „decodare aberantă“, întrucât mesajul care a fost codificat în funcție de un cod și este decodificat prin intermediul unui alt cod, își pierde semnificația intenționată.

Ne vom referi acum la una dintre cele mai simple clasificări ale comunicării, pe care o vom aborda cu referință numai la comunicarea interumană. Aceasta este dihotomia: comunicare verbală – comunicare non-verbală.

Vom încerca, utilizând conceptele enumerate anterior, să stabilim statutul gestualității în interiorul acestei clasificări.

În mod curent, conținutul comunicării non-verbale la nivelul indivizilor se referă la ceea ce se numește „limbajul corpului“, expresie în care cuvântul „limbaj“ are doar un înțeles metaforic.

Acest conținut se referă la mesaje implicite, transmise de părți ale corpului, ca de exemplu: mimica, poziția și depărtarea la care stau persoanele ce comunică, înfățișarea generală a corpului, gestul (gestul natural, utilizat în timpul conversației propriu zise). Pentru o decodificare corectă a textului este necesar ca aceste mesaje corporale să fie considerate împreună cu vorbirea, datorită interacțiunii complexe ce există între corp și cuvânt (10, p.156).

În această accepțiune, gestul este privit ca un semn de interes secundar, însoțitor numai al vorbirii, și nu ca un cod capabil să transmită mesaje complexe.

Deși această opinie este răspândită printre oamenii obișnuiți, ca și printre specialiști, ea nu este definitivă. În decursul timpului, problema a fost repusă de mai multe ori, în termeni mai clari: are limbajul gestual o semantică asemănătoare cu limba? Mai precis: limbajul gestual este sau nu o limbă?

Răspunsurile la această întrebare se grupează în trei clase de opinie: afirmative, negative și de îndoială sau limitare.

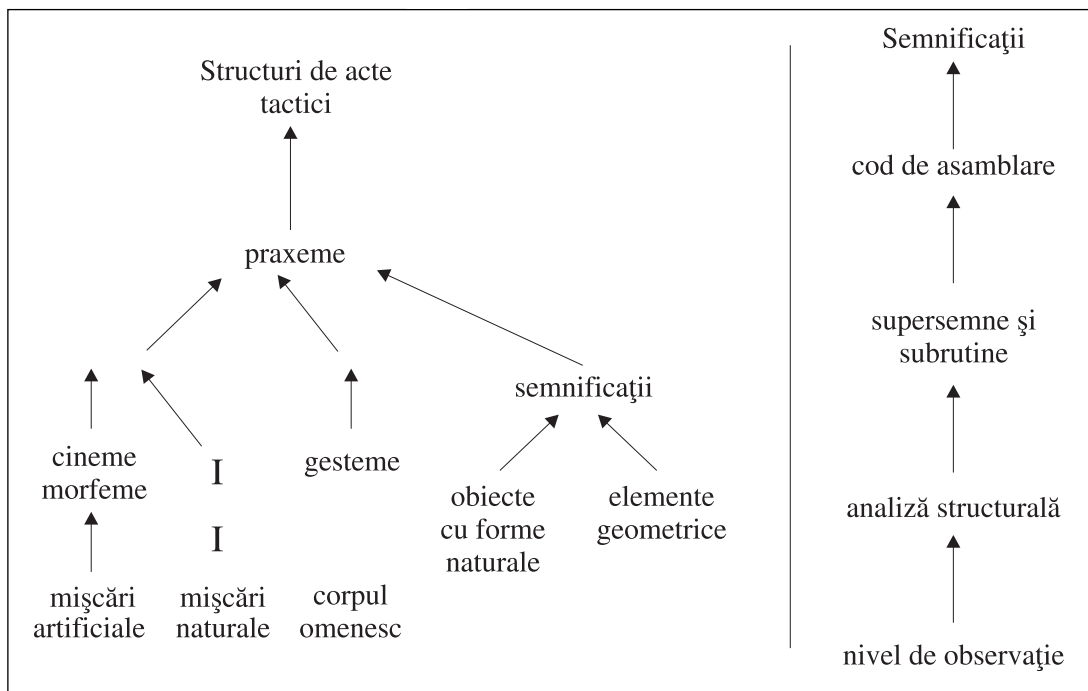
Vom începe cu negarea și vom aminti două tipuri de răspuns la problema ridicată.

Primul, deja amintit, consideră gestul ca un însoțitor al vorbirii: el este semn, poate constitui coduri de semne, dar în comunicarea interumană nu apare decât ca „adjectiv“ al inteligibilității mesajului lingvistic.

Al doilea tip se referă la integrarea gestului în mișcarea cinematică proprie artelor vizuale, în special celor animate.

Din acest punct de vedere, mișcările sunt concepute ca sinteze iconice, producătoare de mesaje, într-o ambianță culturală dată.

A. Moles construiește o schemă ce încearcă să illustreze această aserțiune:



Se vede deci, că Moles acceptă posibilitatea ca mișcările corpului omenesc, numite de el gesteme, să se structureze complex, pe nivele de abstractizare mai înalte, alcătuind mesaje purtătoare de semnificații.

El rămâne, totuși, pe același nivel orizontal de raportare a mișcărilor corpului la mișcările din natură, considerând că toate se structurează semnificativ după același cod, în același fel.

Sistemul său de referință rămâne, ca și în opiniile menționate mai înainte, predominant perceptiv; consecutiv acestui fapt, răspunsul la întrebarea privind capacitatea gestului de a constitui un cod lingvistic, deși implicit, este evident negativ. În același timp, schema prezentată suferă de o prea mare generalitate, ceea ce nu permite nici individualizarea comportamentelor prezentate în interiorul ei.

O teorie mai elaborată și mai nuanțată, care pornește de pe pozițiile lingvisticii și analizei

semantice, este oferită de A.J. Greimas. El își propune să adune argumente în sprijinul concepției despre gestualitate, ca dimensiune semiotică a culturii (2, p.78-96).

Greimas consideră că, pentru ca o gesticulație naturală să poată fi socotită ansamblu de operații de codificare, ar trebui să existe axa comunicării, să existe deci, un transmițător-codificator și un destinatar-interpret. Această condiție el o vede ca fiind îndeplinită, în cazul gestualității, totuși, nu suficientă. Piedica apare, spune autorul, în distincția ce trebuie făcută între subiectul enunțului și

subiectul enunțării, distincție ce aparține semioticii lingvistice.

La nivel lingvistic, locutorul (emițătorul) și subiectul verbal (din discursul lingvistic), se pot suprapune în enunțuri de tipul „eu merg“, „eu stau“, unde „eu“ este subiectul atât al enunțului, cât și al enunțării. La nivelul gestului, A.J. Greimas consideră că cele două subiecte rămân deosebite unul de altul.

Autorul nuanțează această situație, întâlnită în praxisul gestual, față de cea din gestualitatea comunicativă. În cazul gestualității practice (gesturile muncitorului în uzină, gesturile îmbrăcării corpului etc.), omul este subiect al enunțului alcătuit din comportamentul său, dar nu este, în nici un caz, subiect al enunțării; de fapt, nici măcar nu este formulată o enunțare. În gestualitatea de tip comunicativ, omul este din nou subiectul enunțării, dar poate fi și subiect al enunțului, în măsura în care el

încearcă să transmită un mesaj. Acceptând posibilitatea transmiterii mesajului gestual, Greimas o limitează, însă, la două situații: exprimarea atitudinilor, stărilor interioare afective, ca de exemplu: teama, furia, bucuria, tristețea, și imitări vizuale: gesturile sunt coduri vizuale artificiale care pot constitui enunțuri numai prin procedee de descriere imitativă.

Astfel, Greimas conchide într-o formulare cu accente definitive: întrucât subiectul enunțării este incapabil să producă în același timp enunțuri gestuale, această formă de gestualitate (comunicativă) nu este în măsură să se manifeste singură și în mod autonom. De aceea, conținutul pe care îl are ea de transmis trebuie manifestat într-o formă semiotică diferită. Aceasta nu poate fi decât o limbă naturală sau, la rigoare, un cod gestual artificial (2, p.89). Astfel, deși îngăduie gestualității statutul de comunicare și îi găsește valențe specifice ale mesajului, Greimas, de pe pozițiile semanticii lingvistice, limitează posibilitățile comunicării prin gest la un hotar foarte mic dincolo de percepție.

Este interesant de constatat în ce fel gestul, considerat din diferite puncte de vedere de către analize pertinente, rămâne totuși în umbră în ceea ce privește partea cea mai interesantă a sa, aceea de limbă.

Nu este nimic surprinzător în faptul că teoreticienii ai comunicării cunoscuți și lingviști reputați se opresc la marginea a ceea ce cred ei că este limita ultimă a științei. Argumentele lor pot fi utilizate în mod constructiv, dar mai degrabă de către psiholingvistică decât de lingvistica pură. Cu alte cuvinte, este nevoie de viziunea proaspătă a unei științe de graniță.

LIMBAJUL MIMICO-GESTUAL

Există opinii ce consideră că limbajul gestual a precedat limbajul sonor (W.Wundt, 1900; R. Paget, 1930; J. van Ginneken, 1939). Dintre acestea, cea mai coerentă teorie este cea lui R. Paget, susținând că, la începuturile comunicării, oamenii foloseau un limbaj global, alcătuit din strigăte nearticulate, mimică și gesturi. Pentru că mâinile erau tot mai ocupate în activitățile muncii, ei au început să comunice prin gesturi (mișcări) tot mai specializate ale limbii și buzelor. Paget aduce argumente care pot demonstra, cel puțin parțial, calitățile de comunicare lingvistică ale gestualității (14, p.46-47).

Deși primordialitatea lingvistică a limbajului gestual pare a fi o concepție cu multe puncte slabe,

nici teoria originii convenționale a limbii nu are aderență totală, dovedindu-se prin cercetări în domeniu că, forma sonoră a ajuns la calitatea sa arbitrară după o evoluție îndelungată. La origine, orice denumire avea o motivare, fenomen care se petrece și în cazul limbajului mimico-gestual.

Se pot delimita două situații tipice în care gesturile sunt utilizate în scop de comunicare:

- a) când gestul este auxiliar, mai mult sau mai puțin important, limbajului sonor;
- b) când gestul reprezintă unicul mijloc de comunicare.

Obiectivul prezent este de a discuta a doua situație, mai exact, ne vom referi la cazul gesturilor utilizate în comunicare de către persoanele care nu aud.

După cum am văzut, lingviștii ignoră existența acestuia, ori cel mult, îi conferă câteva caracteristici de comunicare primitivă. Dacă secolul trecut a înregistrat câteva tentative de a considera semantica limbajului gestual al celor care nu aud, secolul XX a îndepărtat complet acest interes, văzând persoana surdă ca un handicapat mișcându-se într-o lume de obiecte concrete, exprimate sărac într-un cod de gesturi primitive. Aceste gesturi împiedică gândirea să se dezvolte și, deci, nu trebuie permise. În acest sens, Congresul Internațional al Educației Surzilor de la Milano a crezut necesar să interzică în școlile pentru surzi utilizarea limbajului semnelor. Această hotărâre a marcat puternic educația europeană, până în zilele noastre și poate fi, de asemenea, un motiv pentru care semantica limbajului gestual a rămas în afara atenției lingviștilor.

Sursa principală a erorilor privind limbajul gestual, apreciază Kyle și Woll, este la ora actuală cea referitoare la conceptele și terminologia utilizate; se confundă termenii „vorbit”, „comunicare verbală”, „limbaj”, „comunicare lingvistică”. Comunicarea verbală nu înseamnă numai utilizarea codului sonor. De asemenea, ei demonstrează că ceea ce numim „cunoaștere verbală” și „comunicare verbală” se aplică atât limbajului sonor, cât și celui vizual-gestual. Termenul de comunicare non-verbală, pe de altă parte, trebuie să circumscrie acele comunicări care, utilizând canalele atât auditive, cât și vizuale, nu includ cunoașterea lingvistică (4, p.49).

Unul dintre argumentele în favoarea caracterului de limbă a gestualității comunicative a celui care nu aude îl constituie similaritatea între dezvoltarea limbajului sonor la copilul normal și achiziția limbajului

foarte puțini dintre cei care aud pot învăța limbajul gestual, ce implică repere lingvistice și psihologice diferite. Conversația gestuală între doi surzi poate apărea unui om normal stranie sau absurdă, oricum, indescifrabilă. Este de fapt vorba aici de ceea ce aminteam mai înainte ca fiind decodare aberantă. Cel care aude, pe de-o parte, cel care nu aude, pe de alta, codifică și decodifică, fiecare, informația în coduri complet diferite – ele sunt altele, nu numai în plan perceptiv (vizuale sau auditive), ci și pe plan mintal. De aici lipsa de comunicare, de înțelegere și erorile reciproce de judecată.

CONCLUZII

Mimico-gesticulația utilizată de neauzitori în scopul comunicării este, așa cum am văzut, o limbă.

Ea nu se identifică cu gesturile naturale ale omului, deși, foarte probabil, în filogeneză, cele două tipuri de gesturi se întâlnesc. Ea nu este asimilată nici codurilor convenționale, utilizate de anumite triburi ori create de civilizația actuală.

Considerând situația mimico-gesticulației în comunitățile de surzi, așa cum se prezintă ea astăzi, se poate afirma că această gestualitate se construiește în limbi naționale, cu structuri lingvistice evidente, analizabile din punct de vedere semantic și semiotic. Ca orice limbă, limba gestuală este un instrument al cunoașterii și evoluției umane. Orice gândire, spunea Peirce, trebuie să se afle în mod necesar în semne. Afirmație valabilă și pentru codul lingvistic gestual.

BIBLIOGRAFIE

1. **Al-George S** – Limbă și gândire în cultura indiană, București: Editura Științifică, 1976
2. **Greimas AJ** – Despre sens. Eseuri semiotice. Ed. Univers, București, 1975
3. **Krampen M** – Saussure și dezvoltarea semiologiei, în vol. *Semnificație și comunicare în lumea contemporană*, Ed. Politică, București, 1985
4. **Kyle JG, Woll B** – Sign Language. The Study of Deaf People and their Language. Cambridge University Press, 1989
5. **Levi-Strauss C** – Antropologia structurală. Editura Politică, București, 1978
6. **Mauro T** – Introducere în semantică. Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1978
7. **Miller GA** – Language and Communication. *Mc Graw Hill*, 1963
8. **Moles A** – Artă și ordinator. Editura Meridiane, București, 1974
9. **Oehler K** – Compendiu al semioticii lui Peirce, în vol. *Semnificație și comunicare în lumea contemporană*. Edit. Politică, București, 1985
10. **O'Sullivan T, Hartley J, Saunders D, Fiske J** – Concepts in Communication. Routledge, London, 1991
11. **Szepe G, Voigt V** – Alternative semiologice, în vol. *Semnificație și comunicare în lumea contemporană*. Edit. Politică, București, 1985
12. **Poizner H, Klima ES, Bellugi U** – What the Hands Reveal about the Brain. *MIT Press*, 1990
13. **Veron E** – Semioza socială, în vol. *Semnificație și comunicare în lumea contemporană*, Edit. Politică, București, 1985
14. **Wald L** – Sisteme de comunicare umană. Editura Științifică, București, 1975